

İSLAM ÖNCESİ TÜRKLERDE DAĞ KÜLTÜ VE İNANCI

THE FAITH AND CULT OF MOUNTAIN IN PRE-ISLAMIC TURKIC PEOPLES

Öğr. Gör. Dr. Mehibe ŞAHBAZ

Çukurova Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, msavas@cu.edu.tr ,
Adana/Türkiye

ÖZ

Dağlar, yeraltı, yeryüzü ve gökyüzünden oluşan üç âlem arasındaki iletişimi sağladığı için tüm mitolojilerde veya inanç ve düşünce sistemlerinde dünyanın merkezi kabul edilmektedir. Mitolojiye ve inanç ve düşünce sistemine göre yaratılış ilk olarak dağlardan başlamaktadır. Dağlar, dünyayı sabit bir biçimde tutan ve üç âlemi bir birine bağlayan varlıklar kabul edilmiştir. İnanışa göre gökyüzündeki tanrının yeryüzündeki insanlarla bağlantı kurduğu yerler dağlar olmuştur. Bu sebepten dolayıdır ki dağlar, pek çok mitolojide tanrı mekânı olarak kabul edilmektedir. Kutsal kabul edilen üç büyük din olan Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlıkta da dağlar oldukça önemlidir. Özellikle Tevrat, Zebur ve İncil'de dağlar, karşımıza genellikle tanrının mekânı olarak çıkmaktadır. Ancak Kuran'da ise dağlar, tanrının mekânı olarak gösterilmemekle birlikte kutsal kabul edilmektedir. Dünya milletlerinin mitolojilerinde olduğu gibi, Türk mitolojisinde de kozmik dağ simgeciğini görmek mümkündür. Dağların, tanrı mekânı kabul edilmelerinden dolayı insanlar, ibadet etmek ve kurban sunmak için dağları tercih etmişlerdir. Çünkü inanca göre dağlar, insanları tanrıya ulaştıran bir aracı olmuşlardır. Bu nedenledir ki tanrıya sunulacak kurbanlar genellikle dağ tepelerinde yapılan ayinlerde yapılmaktadır. Eski Türkler, tabiattaki var olan her varlığın bir ruhu olduğuna inanmışlardır. Bu sebepten dolayıdır ki onlara göre dağların da bir ruhu vardır. Dağların ruhunu kızdırmamak, memnun etmek onlar için çok önemlidir. Dağların Türk kültüründeki yansımaları ile ilgili değerlendirmeler bununla sınırlı değildir. Dağların tanrı mekânı kabul edilmesi ve yaratılışın dağlarda başladığına inanılması neticesinin sonucu Eski Türkler ölümlerini dağlara gömmüşlerdir. Böylece onlara göre ruh, Allah katına yani, yaratılışın merkezine geri dönmektedir. Ayrıca dağlar Şamanlıkta da önemli bir rol oynamaktadır. Eski Türkler dağları canlı bir varlık olarak düşünerek, onlara dualar ve beddualar etmişlerdir. Bu duruma en büyük etken ise dağların önceleri bir bahadır iken, daha sonra bir nedenden dolayı dağa dönüştüklerine inanılmasıdır. Eski Türk toplumlarının çoğunda dağlar bir ecdat olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Eski Türkler dağları kutsal kabul etmişler ve bundan dolayıdır ki değerli kabul edilen varlıkları özdeşleştirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: İnanç, Atalar Ruhu, Gök, Şamanizm, Toplum, Mitoloji.

ABSTRACT

Mountains, ground, surface and for providing communication between the three worlds consisting of the sky in all mythologies and systems of thought or belief is considered the world's center. According to begin the creation of the first mountain mythology and beliefs and systems of thought. Mountains, world holding stably bind to one another and the three world's presence was adopted. According to belief, the god of the sky has been on the Earth Mountains where contact with humans. This is the reason that the mountains are regarded as the site of many gods mythology. The three great religions of the Holy adopted Judaism, Christianity and Islam in the mountains is very important. In particular, the Torah, the Psalms and the mountains in the Bible, often against our God stands out as space. But in Koran Mountains it is considered sacred god although not shown in the space. As in the mythology of the world's nations, Turkish mythology also possible to see the mountain cosmic symbolism. Mountains, people are accepted because of space gods, they preferred to worship and offer sacrifices to the mountain. According to belief, because the mountains are a tool that leads people to become god. Victims will be offered this reason that God made the ritual is usually performed in the top of mountains. Old Turks, who are in the nature of each asset are convinced that a spirit. This is the reason that there is a spirit in the mountains by them. To glow in the spirit of the mountains, they are very important to satisfy. Assessments about the reflections of the mountains in Turkish culture is not limited thereto. Adopt the mountain of the Gods and the result of the result of space believed to have started in the creation of the mountains ancient Turks bury their dead in the mountains. Thus spirit by them, that is to God, returning to the center of creation. Shamanism Mountains also plays an important role. Old Turks, thinking the mountains as a living being, they have prayers and curses on them. The biggest factor in this case a while ago bahadır the mountain, then the mountain is believed to have a reason to return. Most of the mountains in the ancient Turkish society were evaluated as a ancestors. Also ancient Turks have accepted the sacred mountains and are therefore equated with the assets, which are considered valuable.

Keywords: Faith, Spirit of the Ancestors, Sky, Shamanism, Community, Mythology

1. GİRİŞ

Eski Türklerde ki Dağ kültüne değinmeden önce kült kelimesinin ne anlama geldiği üzerinde durmamız gerekir. Kült kelimesi, Türk mitolojisinde en çok tartışılan terimlerinden birisidir. Bu durumun nedeni ise, bu terimin batıdaki karşılığı ile bizdeki yorum ve anlamının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. “Kült” denilince batıda akla “tapma”, “tapınım”, “din” gibi anlamlar gelmektedir. Örneğin “Dağ kültü” denilince “dağa tapınım”, “su kültü” denilince “suya tapınım” akla gelmektedir. Bu sözcük Fransızcadır ve Türkçe sözlükte “Tapma, Tapınım, Din, Dini tören, İbadet, Ayin” karşılıklarıyla açıklanmıştır (Türkçe sözlük, 1998:947). Kült terimini sözlükteki ve batı kaynaklarındaki anlamıyla ele aldığımızda tanrı olmayıp da tanrısallık taşıyan varlıklara tapınmak anlamına geldiğini görmekteyiz. Ancak Türk mitolojisinde durum farklıdır. Türk mitolojisinde Tanrı dışındaki varlıklara tapınmak söz konusu değildir (Ergun, 2004:15). Türk mitolojisinde kült olarak adlandırılan nesnelere tanrı yerine konulup tapınılan varlıklar değildir. Eski Türkler bu nesnelere tanrı kutunu taşıdığına inanmışlar ve bu nedenle kutsal kabul ettikleri nesnelere tanrıya ulaşmak için araç olarak kullanılan varlıklar olarak kabul etmişlerdir. Bu nesnelere çevresinde yaptıkları ayin ve törenleri ise tamimiyle tanrıya ulaşmak için yapmışlardır (Ergun, 2004:16). Çoğunlukla kült terimi “mit” kavramıyla da ilişkilendirilmektedir. Mit birçok tanrı yapılan kavramlardan biridir. Mit her zaman yaratılışın öyküsüdür. Mitlerdeki kişiler doğüstü varlıklardır (Eliade, 2001:28). Başlangıçta yaptıkları şeylerle tanınırlar. Mitler o varlıkların kutsallığını gözler önüne sermektedir. Kült ve mit arasındaki ilişkiye gelecek olursak, kutsal bir öyküyü anlatan mitlerin içinde geçen o doğüstü varlıklar “kült”ü oluşturmaktadır. Mitlerde, yaratılışları, tanrıyla olan ilişkileri, yaratılıştaki rolleri ve tanrı kutuna sahip oluşları anlatılan varlıklar, Türk mitolojisinde “kült” terimiyle karşılanmaktadır (Hançerlioğlu, 1993:333). Türk inanç sisteminde “kült” olarak bilinen birçok nesne, tanrısal ve kutsal kabul edilmiş olmasına rağmen, hiçbir zaman tapınılacak nesnelere haline dönüştürülmemiştir. Onlar sadece tanrı ile irtibat kurmanın birer vasıtası olmuştur (Ergun,2004:21).

Bu vasıtalarından biri olan dağlar, pek çok topluluğun inanç ve düşünce sisteminde önemli yeri olduğu gibi Türk inanç ve düşünce sisteminde de özel bir yere sahiptir. Türk inanç ve düşünüş sisteminde dağların önemli bir yere sahip olmasında en büyük etken onun “gök” ve “tanrı” kavramlarıyla olan doğrudan veya dolaylı olan ilişkisinden kaynaklanmaktadır (Bayat, 2006:48). İnsanoğlu, yaratılışından itibaren tüm varlıkları yaratan bir gücün olduğuna inanmıştır. İnsanoğlu bu yaratıcının en büyük özelliğinin yoktan var etmesi ve tüm doğaya hükmetmesi olduğuna inanmıştır. İnsanoğluna göre Tanrı memnun olduğunda insanları mutlu, kızdığına ise insanlara kötülükler göndermiştir. İnsan, olağan üstü özelliklere sahip olan ve her zaman muhtaç olduğu bu olağan üstü varlığı, yine sonsuzluğuna ve erişilmezliğine hayran olduğu gökyüzüne yerleştirmiştir (İnan, 1998:252). İnsana göre yükseklik ve sonsuzluk tanrının mekânı olmuştur. Bu nedenle insanoğlu, tanrıya biraz daha yakın olduğunu hissettiği dağları da kutsal kabul ederek, dağların tanrıların mekânı olduğunu kabul etmiştir (Tanyu, 1973:42). Dağlara yüklenen bu kutsiyet ve inançtan dolayı pek çok efsane ve destan merkezlerinde dağların yer aldığı farklı inanışları görmemize neden olmaktadır (Tanyu, 1973:41). Mitolojiye ve inanca göre, dağlar dünyayı ayakta tutan direkler olmuştur. Ayrıca yeraltı, yeryüzü ve gökyüzünden ibaret olan üç âlemi birbirine bağlayan, tanrıların mekânı olduğuna inanılırken, onlara aynı zamanda canlı birer varlık gözüyle bakılmıştır (Beydili, 2005:167). Dağlara verilen önem ve yukarıda bahsetmeğe çalıştığımız sözü edilen inanışlar, sadece mitolojilerde yer almakla kalmamış, aynı zamanda kutsal kitaplarda da önemli bir yere sahip olmuştur. Dağlar hem Türk ve dünya milletlerinin mitolojilerinde, hem de arkaik ve kitaplı dinlerde geniş bir yer bulmuştur (Tanyu, 1973:5).

2. ESKİ TOPLUMLARIN İNANÇLARINDA DAĞ

Dağlar, tüm inanç sistemlerinde önemli bir yere sahiptir. Dağ kültü inancının hemen hemen bütün topluluk ve uygarlıklarda yaygın ve etkin olduğunu görülmektedir. Öncelikle Sümerler, Mısırlılar, Hindular, Yunanlılar, Çinliler gibi eski milletlerin inanç sistemlerinde yer alan dağlarla ilgili inançlara birçok örnekler verebiliriz. Orta Doğu ve Anadolu coğrafyasına ait topluluk ve uygarlıkların dağlarla ilgili inanışlarının yansımalarını, bu bölgede ortaya çıkan tek tanrılı dinlerde de görmek mümkündür (Bayat, 2006:48). Bilhassa tek tanrılı dinlerin bu bölgedeki dağlarla ilgili inanışların korunması ve gelişmesinde etkili olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Eski toplumlarda dağın İnanç ve mitolojiye yansımaları öncelikli olarak, Orta Doğu'nun kendilerinden sonra gelen topluluklarını her bakımdan etkileyen Sümerlerde En-lil, kutsal dağların kralı tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sümerlere göre ilk kaosun sularından yükselen dünya dağı ve onun tepesinde Enlil taht kurmuştur (Tanyu, 1973:49). Orta Doğu ve Anadolu coğrafyasında kurulan topluluk ve uygarlıkların dağlarla ilgili inanışlarının yansımalarını, bu bölgede ortaya çıkan tek tanrılı dinlerde de görebiliriz. Sümerlerin Ay-tanrısı Nanna ve eşi Ningal, “doğu dağı”nda yükselip, “batı dağı”nda batan güneş tanrısı Utu'nun ana babasıdır (Kramer, 2001:83). Sümerlere göre başlangıçta ilksel deniz vardı. İlksel

deniz, gök ile yerin birleşiminden oluşan kozmik dağı vücuda getirdi. Gök tanrısı An ile yer tanrısı Ki'nin birleşmesinden hava-tanrısı Enlil dünyaya geldi (Kramer, 2001:83). Dünyanın en eski uygarlıklarından olan Mısırlılar yaratıcı olarak gördükleri Tanrı'yı "ilk dağ"a oturtmuşlar ve tasvirlerini de tapınaklara koymuşlardır (Tanyu, 1973:5) Sümer uygarlığından derin bir şekilde etkilenen Samiler de, diğer pek çok topluluk gibi, dağlara büyük önem vermişlerdir. Yaklaşık 3000 yıl kadar önce bugünkü Suriye ve çevresinde yaşayan uygarlıklarda dağların ilahı olduğuna inanmışlardır (Tanyu, 1973:6) . Babillilerde de, dünya dağının kutsal iki tepesi olduğuna dair bir inanç vardır. Bu inanca göre dağ, yerin sembolü olarak kabul edilmiştir (Tanyu, 1973:6) Babil mitolojisinde "kozmetik dağ" inancı da oldukça dikkat çekmektedir. Babillilere göre Ziggurat dünyanın bizzat kendisidir, çünkü tapınak kozmik dağı simgelemektedir. Çok sayıdaki Keldani resim yazılı tabletlerinde, tanrı tıpkı bir güneş tanrısı gibi iki dağ arasında çıkar gelir. Babillilere göre kutsal dağ tahttır, çünkü her şeye sahip olan tanrı, orada hüküm sürmektedir. (Eliade, 2001:26). Ayrıca Mezopotamya kültürlerinde dağ "öte dünyanın eşiği" anlamına da gelmektedir. Mezopotamya kültürüne göre ruhlar ölümler dünyasına giderken dağlardan geçmek zorundadırlar. Mezopotamya inanışlarına göre, "Ülkeler Dağı" gökle yeri birleştirir ve Hint mitolojisindeki Meru Dağı dünyanın merkezinde bulunmaktadır; üzerinde kutup yıldızı parlar Asurlularda ise "ölmek" "dağlara yapışmak anlamına delmektedir (Eliade, 2002:26). Asurlulara göre güneş dağlar arasından batır ve ölünün öbür dünyaya uzanan yolu da oradan geçer. Birçok medeniyette dağın dünyanın merkezi olduğuna inanılmış, ölümden sonra da ruh, dağlara yönelmiştir. Sami geleneklerinde merkez kozmik dağın zirvesi olarak hayal edilmiştir. Dağların önemi buradan gelir. Arap geleneğine göre "yeryüzünün direkleridirler, iki dünyayı birbirine bağlarlar. Toprağı bereketli kılan sular oradan doğar ve yağmur bulutları onların üstünde yükselir. Bu nedenle en kutsal yerler dağlardır (Eliade, 2002:28). Süryanice bir kitapta Âdem yeryüzünün merkezinde, daha sonra İsa'nın hacının dikileceği yerde yaratılmıştı (Eliade, 2002:29). İsa, Âdem'in yaratıldığı yer olan kozmik dağın zirvesinde, yaratılışın merkezinde acı çekerek, kanıyla bütün insanoğlunun günahlarını bağışlatır ve kurtuluşa götürür. İsa'nın çilesi bütün yeryüzünü kapsar, çünkü kozmik dağın zirvesi olan Golgotha büyüsel olarak bütün gezegeni kavrar (Eliade, 2002:31). Dağ, Babilonya mitolojisinde de önemli bir yere sahiptir. Babilonya tufan mitolojisine bakıldığında; orada anlatılanların Nuh tufanı ile çok benzer olduğu görülmektedir (Hooke, 2002:59). Tufan efsanesinden başka Babilonya Gılgamış Destanında da kahraman Gılgamış'ın aşmak zorunda olduğu kutsal bir dağdan, Maşnu dağından, söz edilmektedir: Gılgamış ölümsüzlüğe kavuşan tek ölümlünün atası Utnapiştim olduğunu bilmektedir ve kendisinden ölümün ve yaşamın gizlerini öğrenmek için onu bulmaya karar verir (Hooke, 2002:59). Fenikelilerde dağlar kutsal kabul edilmiştir. Bu nedenle ayınlar ve tapınaklar dağlarda yapılmış ve Lübnan dağları, kutsal dağlar olarak kabul edilmiştir (Tanyu, 1973:5). Hint kozmogonisine göre, dünyanın merkez noktasında Meru bulunuyor ve onun etrafında güneş, ay ve yıldızlar dönüyor, o dağda da tanrılar oturmaktadır (Tanyu, 1973:7). Eski Yunanda, tanrıların ikamet yeri, Olympos dağı idi. Olympos, Makedonya ile Teselya arasında oldukça heybetli bir sıradağın en yüksek tepesi idi. Kutsal olan bu dağın tepesinde ise, Yunan tanrılarının başı olan Zeus oturuyordu. Zeus, Olympos dağının Ulu Tanrısı, dünyanın sahibi, tanrıların ve insanların babasıydı. Tanrı dağı Olympos'ta saraylarını kuran ölmeyenlerin hepsi birbirlerinin hısım ve akrabası idiler (Tanyu, 1973:6). Yunan mitolojisinde Olympos dağı ve tanrılarla ilgili pek çok örnek metin bulunmaktadır. (Can,32). Eski Yunan mitolojisinde İnsanın yaradılışıyla ilgili çeşitli inanışları vardır. Mitolojiye göre Yunanlıların, insanların yüksek dağlardan ve bizi besleyen topraktan doğduklarına inandıkları görülür (Can, 13). Yunan mitolojisine ait bir tufan metninde; Olympos'ta oturanların, masum olduklarına inandıkları iki ihtiyarı alarak dağa gittikleri ve geride kalan günahkâr komşuların sular altında kaldığı anlatılmaktadır (Can, 13). Yunan mitolojisinde yer alan Kral Midas ile ilgili bir metinde Ödemiş'in kuzey doğusunda bulunan ve bugünkü adı "Bozdağ" olan "Tmolos" dağının bir müsabakaya sahne olduğundan söz edilmektedir (Can, 62). Çinliler ise Kuan-lung ve Ki-lien sıra dağlarını kutsal saymışlardır (Tanyu, 1973:61). Persler de Elburuz dağına kutsal dağ olarak kabul etmişlerdir. Bu dağın dünyayı kuşattığına inanılmıştır. Bugün bu dağ hala Kafkas toplulukları açısından kutsallığını hala sürdürmektedir (Tanyu, 1973:5). Babilonya ve Mısır arasında yer alan Ugarit kentindeki yıkıntılar arasından ele geçirilen tabletler incelendiğinde Ugarit mitosunun Mısır mitosundan izler taşıdığı görülür (Tanyu, 1973:6). Cermenlerdeki mitolojide dağlar, tanrıya hizmet ve ibadet için tercih edilen mekânların başında gelmiştir (Hooke, 2002:115). Moğollarda, en yüksek dağlar Dağ-İlah şeklinde düşünülmüştür ve gökte yaşayan ilahın yeryüzüne indiği yerin bir dağ olduğu inancı, son derece yaygın bir inanç olarak yaşamıştır (Hooke, 2002:118) İbranilerdeki mitolojide ise cennet bahçelerinin tanrıların dağında olduğu anlaşılmaktadır. Tir kentinin tanrı kralının yaşadığı yer buradadır ve kendisi "geniş kanatlı melek" olarak ve "ateş taşları" ortasında bir aşağı bir yukarı dolaşırken gösterilir; orada müzik de vardır ve sonunda tanrıların bahçesinin bu sakini kâfir olarak oradan dışarıya atılır (Hooke, 2002:156).

3. ESKİ İNANÇ VE DİNLERDE DAĞ

Dağların, hem “ilkel” inanç sistemlerinde, hem de tek tanrılı dinlerde önemli bir yere sahip olduğundan daha önce bahsetmiştik. Örneğin İbrani mitolojisinde Sina Dağı ile Karmel dağlarının önemli bir yeri vardır. Sina Dağı tanrı dağı olarak kabul edilmekte ve Yehova'nın Sina Dağı'nda İsrail oğullarına görüldüğü anlatılmaktadır (Hooke, 2002:7). Sina'daki “görünüş” kült mitosunda Yahova bir bulut ve ateş içinde, yanan dağın üzerine iner (Hooke, 2002:196). Karmel Dağı ise tanrıların yarışmasına sahne olmuştur (Tanyu, 1973:5). Kızılderili mitolojisine bakıldığında da dağ karşımıza ölüm mitosunda çıkmaktadır. “İnsanlar öldüğü zaman, bir tepenin üstüne çıkmak zorunda kalırlar. İçinde yaşadığımız dünya ile bizden önce gidenlerin dünyası arasında bir ayırım çizgisi bulunmaktadır. O çizgi, bir tepenin zirvesidir” (Marriott-Rachlin, 1994:269). Japon dininde de mukaddes dağlar yeryüzünü adeta donatmıştır. Bunlardan biri Fujiyama dağıdır. Japonlar bu dağa bugün hala giderek ibadet etmektedirler (Tanyu, 1973:6). Kutsal kitaplarda kutsal dağlar, sadece ilkel dinler ya da inanışlarda karşımıza çıkmamaktadır. Kutsal dağlara ve bunlara bağlı inanışlara tek tanrılı dinlerde de çeşitli şekillerde rastlayabilmekteyiz. Musevilikte dağ Musevilikte Sina dağı ve Yahova'nın “benim kutsal dağım” dediği Siyon dağı, kutsal dağların başında gelmektedir. Musevilik'in kutsal kitabında tanrı, dağa iner ve orada dolaşır (Tanyu, 1973:11). Musevilikte Yahve, kutsal dağ ile bağlantılı görülmüş ve bir dağ tanrısı olarak belirtilmiştir. Musevilikte Yahve'nin kutsal dağlar şunlardır. Sina, Peor, Hermon, Lübnan, Karmel, Tabor, Garizim, Siyon'dur (Tanyu, 1973:11). Siyon dağı, Yahova'nın kutsal dağlarının başında gelmektedir. Bu dağ, halen kabileler halinde ziyaret edilmektedir. Görüldüğü üzere Yehova, kutsal dağına inen, oturan bir varlık olarak düşünülmektedir. Kutsal kitaplarda yer alan bilgilere göre tüm bu örneklerden anlaşıldığı gibi tanrıların kutsal mekânları dağlardır. İnsanların da tanrıya ulaşmak için basamak olarak kullandığı yerlerdir. Kutsal kitapta dağlar sadece tanrı mekânı olarak gösterilmekle kalmamış aynı zamanda mezmurların pek çoğunda farklı ifadelerle de yer almıştır. Örneğin Tevrat'ta Allah'ın ezeli ve ebedi oluşu şöyle bildirilir: “Dağlar var olmadan, daha evreni ve dünyayı yaratmadan öncesizlikten sonsuzluğa dek Allah sensin” (Mezmurlar, 90:2) Buradan anlaşılıyor ki, evrenin yaratılışı ilk olarak dağlarla başlamıştır. Türk ve Dünya mitolojilerinde dağlar tanrıya yakınlığı nedeniyle dikkat çekmekte ve bu nedenle de tanrıya yakın olmak isteyen insanlar dağ tepelerine çıkarak orada tanrıya dua edip, kurban sunmaktadır. Bu inanışın farklı bir şekline de kutsal kitaplarda da rastlanmaktadır. Bilindiği gibi peygamberlere de vahiyler dağlarda gelmiştir. Örneğin, İslam peygamberi Hz. Muhammet'e Kur'an, Hira dağında inmiştir (Tanyu, 1973:15). Aynı şekilde Hz. Musa'ya da ilk vahiy Tur dağında gelmiştir. Kutsal kitapta dağların tanrısallığı ve dağa kurban sunmaktan bahseder. Hıristiyanlıkta Dağ inancı, Yahudilerin kitabını kutsal sayıp benimsediklerinden, dağlarla ilgili inanışlarının Yahudilerinkine büyük oranda benzediği görülmektedir. Hıristiyanlıkta en önemli dağ Zeytin dağıdır. Hıristiyanlar, bu dağda, Hz. İsa'nın dolaşmış, vaaz vermiş, gecelemiş ve üzerinde çarpmış gerilmiş olduğuna inanmışlardır (Tanyu, 1973:13). Zeytin dağı, bugün de Hıristiyanlar için önde gelen bir ziyaret yeri olma özelliğini sürdürmektedir. Hıristiyan mistikleri çoğu zaman tanrıyı dağ olarak göstermekte, temsil ve teşbih etmektedirler (Tanyu, 1973:15).

İslam dininde Allah, mekândan münezzeh olduğundan yeryüzünde bir dağa karargâh olarak ihtiyacı yoktur. Allah'ın “Biz ona şah damarından daha yakınız” sözüne iman olduğundan onu göklerde, dağlarda aramaya ihtiyaç görülmemiştir. Kuran'da, Allah'ın yarattığı dağlardan dini yönden önemli olanları Sina dağı, Cüdi dağı ve Zeytin dağıdır (Tanyu, 1973:15). İslâm geleneğinde, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in ilk vahiy aldığı Hira dağı ile cahiliye döneminde de bir ziyaret yeri olan Arafat dağı önemlidir (Tanyu, 1973:16). Kuran'da dağ, Cebel ve Tur kelimesiyle geçmektedir (Tanyu, 1973:15). Genellikle dağdan söz edilirken “Cebel” terimi kullanılmaktadır. Kuran'da dağlara özel ve kutsal bir mevki verilmemektedir. Yalnız vahiy alınan Sina ve Hira dağları, vahiy dolayısıyla bir değer kazanmakta, mübarek bir yer haline gelmektedir (Tanyu, 1973:16). Kuran'da dağlara kıyamet münasebetiyle de yer verilmektedir. İslamiyet'te dağlar, Musevilik ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi tanrı mekânı olarak gösterilmemektedir. Kuranda sözü geçen dağlar ya yaratılıştaki ya tufanda yer aldıkları için ya da peygamberlerle ilişkilendirildikleri için kutsal kabul edilmektedir (Tanyu, 1973:19). Kur'an geçen ayetlerin çoğunda dağın, dünyayı sabit kılmak için yaratıldığı belirtilir. Bunun dışında; kıyamet gününün de dağların yerle bir olacağından söz eden ayetlerin sayısı da oldukça fazladır. Ayetlerin bazılarında da dağlar heybetli görüntülerinden dolayı benzetilen varlık olarak karşımıza çıkar. Zaten Kuranda da dağların yeryüzündeki en güçlü varlıklar olduğunu belirten ayetler yer almaktadır (Haşr suresi, 21. âyet 73 II).

4. ESKİ TÜRKLERDE DAĞ

Dağlar tarihin her döneminde insanların gözünde ululuk ve yüceliklerinden dolayı Tanrının makamları olarak kabul edilmiştir. İnsanoğlunun gözünde bu mekânlar, ilahlarla temasa geçilen yerler olarak görüldüğü

için, dini merasimler genellikle buralarda yapılmıştır. İnsanoğlunda dağlarda yapılan duaların bu mekânlarda daha iyi işitildiği anlayışı hâkim olmuştur. (Roux, 2001:156). Bu sebepten dolayıdır ki tarihte hemen hemen her milletin mukaddes bir dağı veya tepesi olmuştur (İnan, 1998: 253). Eski Türklerde Oğuzlarda her boyun, her oymağın kendine özgü kutsal dağı vardı. Bu dağa, kut dağı denilmiştir. Örneğin Gök Türk İmparatorluğunun kutsal dağı ve ormanı Ötüken dağı ve ormanıdır (Birdoğan, 1998: 11). Orman kültürle birleşen dağ, Eski Türklerin kutsal merkez anlayışını oluşturmuş ve devletin merkezi görevini üstlenmiştir (İnan, 1998:252). Nitekim Ötüken denilen dağlık ve ormanlık bölge Göktürkler ve Uygurlar döneminde devletin başkenti olmuştur. Eski Türklerle göre merkez her zaman kutsal bir görev üstlenmiş, dağlar ve ormanlar kutsal kabul edilmiştir. Orta Asya Türk topluluklarında kutsal dağ, yeryüzünün merkezinde yer alır ve dünyanın eksenini oluşturmaktadır. Kutsal dağ kapsamında en tanınmış yer, Ötüken dağlık ve ormanlık alanıdır (Kafesoğlu, 2005:32). Yer-su ruhlarına yönelik tapım, aynı zamanda dağa tapmaktır. Yeryüzünden gökyüzüne doğru yükselen dağlar, tanrıların tezahürü olarak algılanmış, doğrudan tanrı olarak görülmüş, onlara adaklar adanmış, kurbanlar sunulmuştur. Öte yandan dağlar hem yere hem de göğe ibadet yapılan temel alanlar olarak kullanılmıştır (Tümer-Küçük, 1997:85). Bu inanıştan dolayı Türkler, dağların Tanrı'nın makamı olduğuna inanmışlardır. Bundan dolayı her boyun kutsal bir dağı bulunmakta ve bu dağlar ziyaret edilerek bu dağlara, kurbanlar kesilmekteydi (Tümer-Küçük, 1997: 86). Altaylar, Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar çoğu zaman ölümlerini dağ başında gizli yerlere gömerlerdi. Hunlardan sonra Türk dünyasına hâkim olan Gök Türklerin de dağları kutsal saydıklarını görürüz (Sönmez, 2008:49). Bu anlamda Ötüken ormanı ve dağı iduk kabul edilmiş (Kafesoğlu, 1980:26) buraların terki milletin sonu olarak gösterilmiştir. Orkun Yazıtlarında geçen “Mukaddes Ötüken ormanının milleti gittin... beylik erkek evladın kul oldu, hanımlık kız evladın cariye oldu. Amcam kağan uçtu gitti” (Ergin, 1995:12) nevinden sözler, bunu açıklamak için özellikle seçilmiştir. Tonyukuk Abidesinde geçen Tinsi Oğlu denilen dağ da iduk addedilmektedir (Ergin, 1995:24-59). Dağ tapınmanın izleri günümüz Anadolu'sunda son derece canlıdır. Dağlar tepeler Eren, evliya, ermiş söylencelerinde, medet umulan, adaklar adanan, kurbanlar sunulan kimliklerdir (Korkmaz, 2003:51). Altaylıların Yaratılış Efsanesi'nde dağların kaynağı olarak Gök, Tanrı katı olarak gösterilmektedir. Efsaneye göre dağlar ve kayalar, Mangdişere'nin Erlik'in gökleri parçalaması ve bu parçaların yeryüzüne dökülmesi sonucu oluşmuştur (İnan, 2006: 17). Türklerin inançlarına göre zirvedeki gökleri deler gibi yükselen, başları bulutlar içinde kaybolan bu dağlar, sanki Tanrı ile konuşur ve ilgi kurar ve Tanrı'ya giden en yakın yol olarak dağlar kabul edilmiştir (Ögel, 1993: 459). Türk milletinin yurt tuttuğu değişik yerlerde dağ ve ağaç kültürüne ya da bu kültürün izlerine her yerde rastlamak mümkündür. Orta ve merkezi Asya dağlarının çoğu, Türkçe veya Moğolca mukaddes, mübarek, büyük ata ve büyük hakan anlamlarına gelen Han Tenri, Bayan Ula, Buztag Ata vb. adlar taşımaktadırlar (İnan, 1998:253). Geleneksel Türk düşüncesinde dağlar, kişinin yeryüzünün çekirdeğinden göğe doğru bir yükselişini temsil etmektedir. Bu yüzden kişiyi Tanrı'ya yaklaştıran bir tür erişmeyi simgelemektedir (Roux, 2002:156). Nitekim dağlara atfedilen bu kutsallıktan dolayı Hun, Göktürk, Uygur Hakanları, Ötüken Dağı'nı başkent yapmışlardır (Roux, 2002:156). Burada kurulmayan devlet, burayı ele geçirememiş millet, büyük devlet ve millet sayılmaz. Bu yüzdendir ki Avarlar, Kök Türkler, Uygurlar hatta Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu büyük devlet olduktan sonra başkentlerini buraya taşımışlardır (Ögel, 1993:2). Bu bölgeye yerleşmiş Türkler bu dağa her yıl kurban sunardı. Hakanın çadırı da Ötüken dağında olup, yönü doğuya bakardı. Ötüken'in batısında bulunan Budun-İnli Dağı, ülkenin koruyucu ruhu anlamına gelirdi (İnan, 2006:5). Uygur efsanesine göre Uygurların saadet ve bolluk sağlayan mukaddes dağları vardı. Bu dağa da “Kuttağ” denirdi. Kuttağ demek, “iyi talih ve saadet getiren dağ” demektir (İnan, 2006:50). Altay Türklerine göre de Altay dağları kutsaldır. Tanrı'ya kurban törenleri özellikle bu dağda yapılırdı. Çocuğu olmayan kadınlar, hastalar, başına bir bela gelenler bu dağa giderlerdi. Ayrıca destan kahramanlarının mukaddes yurdudur. Altay Türklerinin köküdür, çıktığı yerdir, bugün orada yaşayan gruplar için başlı başına bir kültür (Ergun, 1996:68). Dede Korkut hikâyelerinde, doğumdan ad almaya, kız istemeden evlilik törenine kadar, hayatın her safhasında dağ kültürüne yer verilmiştir (Ergun, 2003:75-88). Eski Türklerde dağların ve ağaçların kutsallığına, membalarda veya kaya diplerinde perilerin yaşadığına inanılmakta idi. Kurbanlar dağda kesilir fakat dağda yenilmezdi. Telengitlerde çocuğu olmayan bir kadın, kutsal yüzlü dağa çıkıp dua ederek çocuk sahibi olabileceğine inanırdı (Beydili, 2005:146). Her dağda mutlaka bir eren olduğuna inanılırdı. “Kutsal dağ, kutsal tepe” kavramları bölgede “kutsal dedenin” bulunduğu dağ veya kutsal dedenin bulunduğu tepe biçimine dönüşmüştür. Ziyaret edilen Dede mezarlarının hemen hemen tamamına yakını yüksek bir tepede, ya böyle bir tepenin derince bir dereye bakan yamacında ya da yıllanmış yaşlı ağaçların altında yer almaktadır (Cemiloğlu, 2002:106). Bu yolla dedelerin bulunduğu dağ kutsallığını Müslüman Türk toplumunda sürdürmektedir. Türk kültüründe dağ büyüklük, azamet, ihtişam, renk, bereket, şekil kudret vb. bakımından Tanrının bazı sıfatlarını sembolize etmektedir. Kutlu dağın nebatının da kutlu olacağına inanmışlardır. Boğaç Han annesinin sütü ile karıştırılmış kutlu dağın çiçeği sayesinde hayata döner. Dağlar, o yerin yerlisi,

ebedi sahibi olarak görülür (Ergun, 2003:75-78). Türklerde dağ kültü, Gök Tanrı inancıyla ilgilidir. Esasen Türkler dağları belki de göğe yakınlığı sebebiyle, kutsal ve tanrı makamı bilmişler ve Gök Tanrı'ya kurbanlarını hep orada sunmuşlardır. İslâm öncesi Türklerde dağların Gök Tanrı'ya yakın olması, hayat kaynağı suyun dağ eteklerinden (mağaralardan) çıkması sebebiyle dağlar kutsanmıştır, ama tapılmamıştır (Tanyu, 1973:7). Dağ kültürünün Gök Tanrı inancıyla doğrudan doğruya bağlantılı olması bütün Türk kavimlerinde dağın ve dağ ruhunun esasen kadın olarak tasavvur edilmesi, Tanrı'ya verilen kurban merasimlerinin kutsal olarak bilinen dağlarda sunulması ve ecdat olarak tasavvur edilen dağlara kadınların ayak basmasının yasaklanması inancı Türk mitolojisinin doğa güçlerinin ruhu olduğu inancıyla bağlantılıdır (Ergun, 2003:76). Dağların bu kutsal güçlerinden dolayı Türkler, bir şey üzerine yemin ederken kutsal bildikleri bütün varlıklar ve nesnelere içinde dağın da adını zikretmekteydiler (Tanyu, 1973:21). Şamanistlerde “yer-su” Tanrılarının veya ruhlarının en önemli temsilcisi dağ kabul ediliyordu. Her köyün, her oymağın kendine mahsus mukaddes “ıduk dağı” bulunduğu gibi, boylardan kurulan büyük birliklerin de müştereken mukaddes saydıkları bir dağ vardı (İnan, 2006: 48-49). Dağların, ıduk, ula vs. terimlerle anılması da onların kutsallık ve atalık işlevinden bilgi vermektedir. Dağa baba denilmesi, ağaca ise ana denilmesi iki mitolojik dönemin birer izleri olmak açısından önem taşımaktadır (Bayat, 2007b:227). Dağ koruyucuları veya dağdaki hayvanların artımını sağlayan ve tasavvufi bir inançla sentez oluşturan Kırgızların Kayberen (kayıp eren) kültü, dağın kutsal varlıkların meskeni olduğu düşüncesini ortaya çıkarır (Bayat, 2007b:224). Nitekim ıduk dağlarda mesken tutan ve dağın çevresindeki insanları da koruyan Kayberen, bulunduğu kutsal dağın iyesisidir. Ayrıca dağdaki bütün hayvanlar da ondan sorumludur ve bu nedenle avcılar Kayberen'in rızasını almak için ondan yardım isterler. Yılın belli zamanlarında Kırgızların, Kayberen'e kurban sunmaları da bu koruyucu ruhun yüksek statüsünü haber verir (Bayat, 2007b: 228). Soy açısından dağ; ata veya büyük akrabadır. Nitekim kocasının evine gelen kadın da soy dağına kayınbabası olarak bakar, ondan yüzünü gizler. Bu ise dağın canlı varlık olarak tasarlanması ve zamanla somutlaşarak gelin için kayın baba olacak kadar antropomorflaştığını gösterir (Bayat, 2007b:229). Soy sosyolojisi bağlamında dağın(taşın) kültleşmesi büyük ölçüde üç etmene bağlanır. Birincisi, dağ av hayvanlarının bulunduğu mekân olmakla avcı-toplayıcı toplumun ekonomik gelir kaynağıdır. İkincisi, dağ soyun ecdattır. Doğuran taşlar hakkındaki sözlü anlatılar da bunu göstermektedir. Bu bağlamda Altay-Sayan Türkleri dağları töz/ tös olarak kabul eder ve onu kendi soylarının atası bilirler. Üçüncüsü de, dağ yerin kemeri, demir kazıktır ki üzerinde yaşadığımız dünyayı bir arada tutmakla, dünya dağı kavramı ile de kozmosun eksenini rolünde gözükmektedir. O halde kozmik enerji dağda toplanmıştır veya dağ bu enerjinin ötürücü, paylaşımcı noktasıdır (Bayat, 2007b:234).

5. ESKİ TÜRKLERDE DAĞ KÜLTÜNÜN GENEL YANSIMALARI

İlk insanlar, doğadaki her varlığın bir ruhu olduğuna inanmışlardır. Buna bağlı olarak doğada en büyük öneme sahip olan dağın da bir ruhu yani iyesi olduğuna inanılır. İye, “koruyucu ruh” anlamına gelmektedir (Beydili, 2005:165). Böylelikle doğadaki her varlığı koruyan bir ruh olduğuna inanılır. Doğüstü güçlere sahip olan bu ruhlar, bağlı oldukları varlığı korudukları gibi ona zarar verecek kişi ya da varlıkları da cezalandırabilirler. Bu ruhlar; dua edilen, dilek dilenen, merhamet beklenen, hatta tıpkı tanrı gibi kurban sunulan varlıklar olarak karşımıza çıkar. Bilindiği gibi maddi dünyanın bir unsuru olarak görülen dağ, taşmış olduğu sembolik özelliklerinin de maddi ifadesidir. Eski Türk devletlerine göre dağ ruhları tamamıyla müstakil bir zümredir; Ülgen ve Erlik'le münasebetleri yoktur. Hayvanların çoğalması, sağlık, emniyet ve şerir ruhların uzaklaşması hep bu ruhlar tarafından verilen nimetlerdir. Dağ ruhlarının şekil olarak neye benzediği; insan mı hayvan mı olduğu belli değildir (İnan, 1998:416). İnsanlar sadece onların varlıklarını hissederler. Genellikle şekilsiz olarak bilinen bu varlıkların, kimi zaman insan kılığına girdikleri bazı destan ve efsane metinlerinde görülmektedir. Dağ ruhlarının yaşadıkları yer insanoğlunun yaşadığı yerdir (İnan, 1998:417). Başka ruhlar gibi gökte ya da yeraltı dünyasında yaşamazlar. “Dağ ruhları ile ilgili en yaygın inanışları İslamiyet öncesi Türk devletlerinin tümünde görmek mümkündür. Dağ, ırmak ve göl adları Altaylıların nazarında yalnız coğrafi isimler değil, o yerin sahibi olan ruhun adıdır (İnan, 1998:418). Bunlar insanların dualarına cevap verebilmelerinin yanı sıra lütuf ve ihsan sahipleri oldukları gibi, cezalandırmak da ellerinden gelmektedir. Ayrıca insana benzeyen bu varlıkların çoluk çocukları da vardır (İnan, 1998:416). Altay Türklerinde her kabile, bir dağı kendi soyunun hamisi kabul ederek; onu gerçek ruhlardan sayarak tapmıştır (Ergun, 1003:76). Ayrıca Şamanist inanca bağlı her Türk boyu veya kabilesinin mukaddes saydığı ve onun ruhuna kurban adadığı, ayin ve törenler düzenlediği bir dağ vardır (Dilek, 1998:340). Dağ ruhlarına tapma âdeti çok eski devirlerde başlamış ve bugüne kadar devam etmiştir. Örneğin Altay Türkleri herhangi bir sebeple dolaşırken dağ iyisini rahatsız etmemek için mümkün olduğunca sessiz olmaya gayret ederler (Dilek, 1998:343). Bununla birlikte Altay Türkleri yüksek dağ geçitlerini aşarken dağların kendilerine geçit vermesi, yolculuklarının rahat geçmesi için dağ zirvelerindeki ağaçlara kıyıya veya calama bağlayıp, saçı saçarak güzel sözler söylerler. Bu şekilde dağ iyisini memnun ettiklerine

inanmaktaydılar. Altaylılar dağ ruhlarına kanlı kurban verirler (kısarak öldürürler), saçları olarak bulgur karıştırılmış süt serperler. İlk zamanlarda şeklinin ne olduğu bilinmeyen dağ, ruhu zamanla Altay-Sayan Türklerinde sarı saçlı kadın olarak tasavvur edilmiştir. Fakat bu ruhun bazen erkek bazen de kurt şeklinde olduğu da Altay-Sayan inançlarında görülmüştür (Yalçın, 1949:39). Kumandinler ise dağ ruhunun müzik ve kahramanlık hikâyelerini çok sevdiğine inanmışlardır (Beydili, 2005:148). Türk ve Moğol halklarının mitolojik görüşlerinde dağ ruhu, kurt kafasıyla betimlenmiştir. Türk dünyasındaki birçok dağ adının kurt adını içermesi, herhalde bu inancın izlerini taşımaktadır. Her dağ ruhu ancak kendisine ait olan mıntıkaya hâkimdir; diğer mıntıkada bulunan ruhlarla münasebeti yoktur (Beydili, 2005:141). Eski Türklerde dağ, yurdu sembolize ederdi. “Yani Türk mitolojik düşüncesinde dağ ruhu aynı anda toprağın ve yurdun koruyucusuydu. Uygurların ‘Kut’ dağını, Çinliler parçaladığı zaman kuraklık başlamıştır. Dağ iyisiyle ilgili inanışları farklı veya benzer şekillerde pek çok Türk boyunda görmek mümkündür. Temelleri yüzyıllar öncesine dayanan bu inanış, bugün bile çeşitli bölgelerde varlığını sürdürmektedir (Beydili, 2005:140).

5.1. Şamanlıkta Dağın Rolü

Şamanlar, öteki dünyanın, bu dünyadaki temsilcisidirler (İnan, 2000:48). Ruhların insanlarla, insanların ruhlarla bağlantısını sağlayıp, kutsal bilgileri iletirler. Şamanın hastaları iyileştirmek, ölen adamın ruhunu öteki dünyaya götürmek, kısırılığı tedavi etmek, avın bol olmasını sağlamak gibi görevleri vardı. Ayrıca fal bakarak gelecekte haber vermek, evi kötü ruhlardan temizlemek, kurban sunmak gibi dinsel törenler yapmak, hayvanlara zarar veren ruhları kovmak, kayıp şeylerden haber vermek vs. gibi birçok görevleri de bulunmaktaydı. (İnan,1998:253). Şamanın tüm bu görevleri yerine getirmesinde ona ruhlar yardımcı olmaktadır. Tabii ki bu yardımcı ruhların başında da dağ ruhları gelmektedir (Bayat, 2004:39). Şamanlık ile ilgili bilgi veren pek çok kaynak ile şaman geleneğinin yansıdığı çoğu efsane ve destan metninde dağ ruhu ile ilgili motiflere sıkça rastlamak mümkündür. Bu kaynaklar incelendiğinde dağ ruhunun ilk olarak şaman seçilecek kişinin belirlenmesinde etkili olduğu görülür (İnan, 2000:10). Şaman olacak kişinin belirlenmesi çeşitli şekillerde (ecdat şaman, yer-su ruhları, gök ruhları, kötü ruhlar olmaktadır. Şaman, diğer âlem ile içinde bulunduğumuz âlem arasındaki bağlantıyı sağlar (İnan, 2000:49). Kimi zaman yardımcı ruhların yardımıyla gökyüzüne çıkar, tanrıyla konuşur, insanların dileklerini tanrıya iletir ve ona canlı veya cansız kurbanlar sunar. Kimi zaman da Şaman, hasta ruhu veya zamanından önce ölmüş insanın ruhunu geri getirmek için aşağı dünyaya iner ve oradaki ruhlarla temasa geçer (Yörük, 2005:35). Şaman dışında hiç kimse, hastalık ve ölüm kaynağı olan yeraltı dünyasına gidip öteki dünya sakinleriyle pazarlık yapamaz (Bayat, 2004:38). İşte bu esnada Şamanlar, gökyüzündeki ve yeraltındaki ruhlarla temasa geçerken çeşitli geçit araçları kullanırlar. Bu geçit araçlarını başında da dağlar daha doğrusu mağaralar gelmektedir. Bu üç âlemi birbirine bağlayan dağlarda yer alan mağaralar ise diğer âlemlere açılan bir kapı vazifesi görürler (Eliade, 1999:34). İşte bu nedenle Şamanlar, gökyüzüne ve yeraltına yapacakları seyahatlerde bu mağaralardan yararlanırlar (Bayat, 2006:147). Tıpkı şaman gibi, aşağı dünya ruhları da bu iki dünyayı birbirine bağlayan mağara, delik vs. yararlanarak yeryüzüne çıkar ve insanların ruhlarını çalıp, öteki âleme götürürler. Kutsal dağ motifini, şamanın ruhlarla mücadele ayinlerinde de görmekteyiz. Ayin sırasında şaman, uçarak çok geniş coğrafyaları aşar. Nihayet şaman dorukları göğe değen Demir Dağ’a, Temir taikşa’ya, ulaşır (Bayat, 2007a:55).

Dağın ve dağ ruhlarının etkisini, Şamanın kostüm ve davulunda da görmekteyiz (Eliade, 1999:234). Bilindiği gibi Şaman mitolojisi, Şaman kültürü ve Şamanın gizemli dünyası, Şaman giysisi ve âletleriyle simgeleşmiştir. Giysi, geleneğe uygun bir biçimde hazırlanır. Giysi olmadan Şamanın kötü ruhlarla savaşması imkânsız olduğuna inanılır (İnan, 2000:56). Çünkü Şaman inancına göre yardımcı ruhların tamamı ya da bazıları bu giyside yaşar. Adı geçen yardımcı ruhların içinde dağ ruhları da yer almaktadır. Şaman, giysisini sadece merasim zamanları giymektedir (İnan, 1998:253). Şaman giysisi, kötü ruhların yaklaşamayacağı veya Şamana zarar veremeyeceği simgelerle donatılmıştır. Şamanın özel giysisinin yapılmasının dışında, giysinin kutsanmasında da dağlar rol oynamıştır. Şamanlıkta çok önemli yere sahip olan davulun yapılması da, tıpkı giysi de olduğu gibi ruhların isteğiyle olur (Bayat, 2007b:174). Ruhlar, Şamana ömrünün sonuna kadar kaç davul kullanacağını bildirmiş olurlar. Çelkan Şamanlarının inancına göre, ‘Üç Sürü Dağı’ Şamana ilk davulu yapmaya izin verdiği gibi, ömrünün sonuna kadar kaç davul kullanacağını ve her davulla kaç yıl kamlık yapacağını söyler (İnan, 2000:57). Böylelikle Şaman kutsal dağdan ne kadar Şamanlık yapacağını, yani ne kadar yaşayacağını öğrenmiş olur. Şamanlara göre, davulu veren Mustag dağı, aynı zamanda Şamanların kaderini biçen kutsal töz olarak Kabul edilir. (Bayat, 2006:195). Eski Türklerle göre Şamanın ruhu, gökyüzündeki ‘kayın Ağacı’nın dallarında oluşmaktadır (Bayat, 2006:196). Kayın ağacı, Şamanın oluşumunda rol aldığı gibi, ölümünde de önemli rol üstlenmiştir. Ölen Şaman, kayın ağacının dallarına asılmıştır. Bununla beraber ölen Şamanı ağaca koymayıp, dağın tepesinde bekleddikleri de görülmektedir. “Sagaylar, son dönemlere kadar ölen Şamanı dağın tepesine koyup,

etin kemikten ayrılmasını beklerlerdi (Bayat, 2006:272). Ayrıca asılan veya dağ başına koyulan Şaman ölüleri giysisi ile beraber, davulu da yanına defnedilirdi” (Bayat, 2006:270). Görüldüğü gibi ölen Şamanlar herkesin gömüldüğü mezarlıklara gömülmemektedir. Daha önceki konuda belirttiğimiz gibi, ölenleri dağlara gömme âdeti, zaten tüm mitolojilerde yaygındır. Bundan maksat da ruhu tanrıya en kolay şekilde ulaştırmaktır. Şamanların ölümlerinin dağlara gömülmesinin nedenleri arasında doğal olarak bu da yer almaktadır. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı gibi, dağ ve dağ ruhu, Şaman olacak adayın belirlenmesinden şamanın ölümüne kadar her aşamada etkili ve önemlidir. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, dağ, sahip olduğu özelliklerinden dolayı tüm dünya mitolojilerinde önemli ve kutsal kabul edilmiş, bu nedenle de etrafında çok sayıda inanış ve uygulama geliştirilmiştir (Bayat, 2006:48). Bu inanış ve uygulamaların yansımalarını, günümüzde de görmek mümkündür.

4.2. Kozmik Dağ

Altay Türklerine göre dağların ideal prototipleri göklerde dir. İran kozmogonisinde, yaşadığımız dünya bir göksel dünyaya tekabül eder (Eliade, 2003:34). Özellikle de kutsal olanın, kentlerin ve tapınakların göksel arketipleri bulunmaktadır.”Kozmik dağ düşüncesi oldukça yaygın bir inanıştır” (Eliade, 2003:39). “Kozmik dağın zirvesi yalnızca dünyanın en yüksek noktası olmakla kalmaz; aynı zamanda dünyanın göbeği yaratılışın başladığı yerdir.”(Eliade, 2002:22) Tanrı dünyayı, tıpkı insanoğlunun yaratılışında olduğu gibi, göbeğinden başlayarak yaratmıştır. Bu göbek ise dünyanın en yüksek noktası yani dağlardır. Zamanın başlangıcında gökle yer arasında var olan, kolay iletişimin kesilmesinden sonra, bu bağlantıyı mümkün kılan şey kozmik dağ olmuştur (Eliade, 1994:21). Dünyayı ayakta tutan direk gibi algılanan dağ, tüm dünya mitolojilerinde yerini almıştır. Yakut Şamanları da mistik yolculuğunda yedi katlı bir dağa tırmanır. Bunun doruğu göğün göbeğinde, kutup yıldızında bulunmaktadır (Eliade, 1994:21). Göktürkler ve Uygurlar döneminde dağlık ve ormanlık bölge olan Ötüken, devletin merkezi olma görevini üstlenmiştir. “Merkez her zaman kutsal bir görev üstlendiği için, dağlar ve orada olan her şey kutsanmış olarak kabul edilir.”(Eliade, 1994:27). Altay Türklerine ait bir yaratılış efsanesinde dağ şöyle geçmektedir: “Dünyayı yaratırken Ülgen, ay güneş dokunan altın dağ üzerinde oturdu (Sakaoğlu, 2003:175). Bu dağ gökle yer arasında idi. Yere o kadar yakındı ki ancak bir adam boyu kadar aralık bulunuyordu.” (Eliade, 1994:26). Orta Asya’da kalan Türkler ise, yeni dağlarına benzer Türkçe sözler ve inanışlarla bağlanmışlardır. Bu nedenle Macar kültür çevresine ait, Vogul kavimlerinin düşündükleri gibi, “Tanrı dönen dünyanın toprakları dağılmasın diye, toprağı bir dağ kuşağı ile çevirdi”(Eliade, 1994:29) gibi inançlar, daha sonraki dönemlerde etkisi yitirmiştir. Türklerde görülen dağların Gök kubbenin sütunları olduğu şeklindeki inanış Çinlilere ait bir görüştür. Çin’de gök bir kubbe, yeryüzü ise denizlerde yüzen dört yahut sekiz köşeli bir düzlük şeklinde tasavvur ediliyordu. Dört yönde ve merkezde bulunan dağlar semayı taşımakta, Kutup Yıldızı merkezde olmak kaydıyla ara ve ana yönlerde bulunan dokuz saraya bölünmüş farz ediliyordu” (Esin, 2001:45). Bu kâinat telakkisi daha sonraki Türk Kağanlıkları zamanında da devam etmiştir (Yavuzer, 1997:52).

5.3. Tanrı Mekânı Olarak Dağ

İnsanoğlu, ilk günden beri tüm varlıkları yaratan bir gücün olduğuna inanmıştır. Bu yaratıcı; yoktan var eden, tüm doğaya hükmedebilen, memnun olduğunda insanları mutlu eden, kızdığında insanlara kötülükler gönderebilen; ama her zaman ulaşılmaz, dokunulmaz bir güçtür (Ögel, 1995:461). İnsan, her zaman muhtaç olduğu bu varlığı, yine sonsuzluğuna ve erişilmezliğine hayran olduğu gökyüzüne yerleştirir. Yükseklik, sonsuzluk tanrının mekânıdır (Ögel, 1995:460). İşte bu nedenle insanoğlu, tanrıya biraz daha yakın olduğunu hissettiği dağları da kutsal kabul etmiş, dağların tanrıların mekânı olduğuna inanmıştır (Uraz, 1992:41). İnanışa göre; tanrı, insanlarla dağlarda irtibat kurmaktadır tepelerinin göklere yakın bulunması ve uzaklardan mavi renkte görünmesi bu inancın yerleşmesine sebep olmuş olabilir (Beydili, 2005:167). Altay Tatarlarının destanlarına göre, Ulu Tanrı ‘Bay Ülgen’, yeryüzünü yarattığı zaman, göklerde kızıldan olan dağda yaşamaya karar vermiştir (Roux, 1999:45). Yakutlularda tanrının yedi katlı bir dağ üzerinde yaşadığından söz edilir. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre; “Kutlu Dağ”a yer tanrısı adı verilmiştir (Kalafat, 2005:76). Göktürk kağanı, “Ötüken” dağında otururdu. Batı Türklerinde “Tanrı Dağları” kutsal sayılırdı. Han Tanrının orada kaldığına inanılırdı. Eski Türkler, dağ iyeleri için, dağ tepelerinde düzenledikleri törenlerde, tanrıya daha yakın olduklarını düşünür ve burada ona tapınmayı üstün tutarlardı (Kalafat, 2005:80). Mançular’ın kutsal dağı ise, beyaz elbiseli tanrıçanın ikametgâhıdır ve üzerinde bulunan ağaçlar, bitkiler ve hayvanların hepsi de dokunulmazdır. Çünkü tüm medeniyetler dağı; göğe, sonsuza, aşkına, kutsala yakın olması dolayısıyla hep tanrı mekânı olarak görmüşlerdir (Roux, 2000:29). Tanrıya yakın olmak istediklerinde dağlara çıkmış, dualarını orada etmiş, kurbanlarını orada sunmuşlardır (Ögel, 1995:424).

5.4. Dağlara Kurban Sunma ve Ayinler

Bilindiği gibi dağlar tanrının yaşadığı var sayılan gök kubbeye yakınlığı ve üç âlemi birbirine bağladığına inanılması nedeniyle tanrı mekânı olarak kabul edilmiştir (Bayat, 2005:45). Tanrının dağlar arıcılığı ile insanlarla bağlantı kurduğuna inanılmış hatta kutsal kitaplarda verilen bilgiler bile bu inancı desteklemiştir. İşte bu nedenlerden dolayı tanrısına biraz daha yakın olmak isteyen insanoğlu, ona dua etmek ya da kurban sunmak istediğinde ayin yeri olarak dağları tercih etmiştir. Dağlarda ayin yapılmasının bir başka nedeni ise daha önce de sözünü ettiğimiz dağ iyesidir (Ögel, 1998:459). Eski Türkler, her dağın bir koruyucu ruhu olduğuna inanmışlardır (Bayat, 2006:57). Bu nedenledir ki; dağ ruhundan dilek dileyebileceklerinde, onların yardımına ihtiyaçları olduğunda hep dağ tepelerine çıkmışlar; kurbanlarını orada sunup, ayinlerini orada yapmışlardır. Dağ ruhunun da içinde bulunduğu “yer su” ruhları merhametli ve koruyucu ruhlardır; az şeye kanaat ederler (Tecemen, 1995:8). Darılmadıkça kanlı kurban istemezler. Hunların eski vatanı olan Yeni-sişan yahut Şan-din-şan sıra dağlarındaki Hanyoan dağı Hunların her yıl Gök-Tanrı’ya kurban kestikleri dağdır (Raoux, 2002:159). “Hun hakanları Çin ile yaptıkları sözleşmeleri Hun dağı denilen bir dağın tepesinde kurban keserek içtikleri bir antla teyit ederlerdi. Orta Asya’nın başka kavimlerinde de Gök-Tanrı’ya kurbanların yüksek dağ tepelerinde sunulduğunu Çin kaynakları haber vermektedir (Eröz, 1980:38). Gök-Tanrı kültüyle dağ kültürünün birbiriyle yakın ilgisi bulunduğu Hunlar devrinden ta şimdiki Altaylara kadar devam eden şaman ayinlerinden anlaşılmaktadır (İnan, 2000:48). Yenisey’de yaşayan Şamanist Türk boylarından Beltirlerin kurban ayini, umumi kabile bayramı şeklinde icra olunurdu. Dağ ruhuna sunulan kurban, cemiyetle tabiat arasındaki farkı aradan kaldırmış olur (Eröz, 1980:61). Türk mitolojik düşüncesindeki cemiyetin doğadan çıkması, sunulan kurban ritüeli ile bir kez daha yaşanmış olur. Buna göre ki toplumsal kurban sunumunda ister dağ, isterse de ağaç, ana olarak adlandırılır (Bayat, 2006:54). Eski Türkler dağ iyesinin gücüne inanmış ve bol av için ona yalvarmışlardır. Bu yalvarma kimi zaman dağa sunulan kurban merasimi sırasında, kimi zaman da kurban merasimi dışında olmuştur (Bayat, 2006:57). Örneğin, Abakan Hakaslarının dağ iyesinin şerefine at kurbanı sunma merasiminde dua-alkışla yalvarma ritüeli yaptıkları görülür. Azerbaycan ve Anadolu’da son dönemlere kadar, dağlara kanlı kurban sunma âdeti yaşatılmıştır (Bayat, 2006:57).

5.5. Ecdat Olarak Dağ Ve Dağın Kutsallığı

Dağ kültürünün ilişkili olduğu diğer bir kavram da ata kavramıdır. Bilindiği gibi tüm inanışlarda ilk insanın gökyüzünde yaratıldığı düşünülmüştür. İlk yaratılanın gök kökenli olmasından dolayı göğe en yakın olan dağlarında bu yaradılıştaki rol üstlendiğine inanılır (Beydili, 2005:145). Kimi metinlerde dağlar karşımıza ilk insanın yaratıldığı mekân olarak çıkar. Tabii ki, bunun kozmik dağ olma ihtimali yüksektir. Yine pek çok metinde çeşitli nedenlerle ortadan kalkan soyların dağlarda yeniden türedikleri görülmektedir (Bayat, 2005:147). Azerbaycan Türk halk biliminde, “Alviz” adında “Dağ Ana” motifi vardır. İran mitolojisinde, tüm dağların anası olarak bilinen “Elbruz” dağının adı da “Albız-Alvız Yalbız” adının değişmiş şeklidir. Saka Türklerinde gelinler, dağ zirvelerini kayınbaba olarak görmekteydiler (Beydili, 2005:147). Dobruca Tatarlarının “Edige Batır” destanına göre, kahraman Edige, atası Kutlu kaya’nın dağda karşılaştığı ancak sonradan “Albastır” olduğu anlaşılan, bir kız ile evliliğinden dünyaya gelmiştir (Beydili, 2005:147). Sibiryada Türklerinde kahraman, dağın içinde doğmaktadır (Beydili, 2005:146). Telengitlerde, çocuğu olmayan bir kadın, kutsal yüzlü dağa çıkıp dua ederek çocuk sahibi olacağına inanmıştır. Buz dağı ata adını taşıyan dağ bunun ecdat telâkki olduğunu gösterdiği gibi, proto Tunguzlar ve Mançular da, takdis ettikleri dağın kendi ataları olduğunu kabul etmekteydiler (Kalafat, 2005:78). Dağların ıduk, ula gibi terimlerle anılması da onların kutsallık ve atalık işlevinden haber vermektedir. Dağa baba, ağaca ise ana denilmesi iki mitolojik dönemin birer izleri olması bakımından önem taşımaktadır. Nitekim kocasının evine gelen kadın da soy dağına kayınbabası olarak bakmış ve ondan yüzünü gizlemiştir. Bu durum dağın canlı varlık olarak tasarlandığını ve zamanla somutlaşarak gelin için kayınbaba olacak kadar kültleştiğini göstermektedir (Beydili, 2005:147). Ayrıca bazı Türk halkları dağı A da-Kağan, Ök-dağ-ana olarak adlandırırken bazıları ata-ana, ulu ata, ulu ana kahraman saymışlardır. Eski Çin kaynakları Altay Türklerinin Bodin İnli adlı kutsal dağlarından söz etmektedir (Esin, 2006:51). Yurdun koruyucusu olan bu dağ sonraki Altay Türklerinde her soyun kutsal koruyucu dağı şeklinde çeşitlilik göstermiştir (Roux, 1999:36). Soy dağlarının kutsallaşması o dereceye çıkmıştır ki artık gelin, kocasının dağını kendi soy dağı olarak kabul etmemektedir. Tubalarda ve Çelkanlarda evli kadınlar kocalarının soy dağının adını zikretmezlerdi. Oysa bu kadınlar babalarının soy dağının adını kolaylıkla zikredebilirdiler. Kocasının dağı o soyun en yaşlı üyesi olduğu için, gelin ondan yüzünü saklar, açık başlarını, yalınayaklarını dağa göstermezdi (Bayat, 2005:51). İncancana göre bu bedbahtlıkla sonuçlanabilir. Ayrıca kadınların, kocalarının soy dağına çıkmaları da yasaklanmıştır (Bayat, 2006:52). Altaylıların dağa baba demesi, bugün bile diğer Türk hakların arasında yaşamaktadır (Roux, 1999:54). Azerbaycan’da dağa baba denilmesinin yanı sıra, gelinlerin dağı gördüklerinde yüzlerini kapatma

âdeti de, dağın erkek hem de kayınbaba ve kocasının soy dağı olarak tasavvur edilmesinin bir kalıntısı olabilir. Altaylıların büyük kan kardeşleri veya akrabaları olarak gördükleri dağlar, zamanla bütün boyun değil, sadece şamanın akrabasına kadar indirgenmiştir (Roux, 1999:64). Dede Korkut hikâyelerine baktığımızda ise, Altay Şamanizm'inden farklı olarak dağların artık ata veya kayınbaba gibi değerlendirilmediğini görürüz (Bayat, 2006:51). Ancak dağın yüksekliği ve yüceliği bir sembol olarak yerini korur. Örneğin hikâyelerin pek çoğunda yiğitler dağa benzetilir. Bu benzetme, vücut ve cüsse ile değil; insanlık ve yiğitlik özlerine göre yapılır. Türklerin yaşadığı Orta Asya ve Sibirya coğrafyasında dağlara mübarek, mukaddes, ata, büyük ata büyük kağan anlamlarına gelen adlar verilmesi, dağın yine ecdat kabul edilmesiyle alakalıdır.

6. SONUÇ

Her mitolojide kutsal bir dağ vardır. Hatta tüm gök tanrılarının, yükseklerde özel bir tapınma yerinin bulunduğu pek çok mitolojide karşımıza çıkmaktadır. Dağların taşıdığı dinsel ve simgesel değerler çok fazladır. Dağ, genellikle gökle yerin birleştiği yer olarak kabul edilir; böylece bir merkeze dönüşür. Dünyanın ekseninin geçtiği bölgede olmasından dolayı kutsal bölge olarak kabul edilir. Dağ, sahip olduğu özelliklerinden dolayı tüm dünya mitolojilerinde önemli ve kutsal kabul edilmiş, bu nedenle de etrafında çok sayıda inanış ve uygulama geliştirilmiştir. Çok eski bir tarihe sahip olan Türkler doğal olarak birçok inanç sistemini benimsemişlerdir. Hüküm sürdükleri coğrafyadaki inanç sistemleri ile adeta bir mozaik oluşturmuşlardır. Kültürlerine her defasında bir şeyler katmışlardır. Her yeni sistem kendinden öncekine yasak getirmiş ise de bir önceki inanç sistemi bu yasakları aşarak Türk sosyal ve kültürel hayatında yer bulmuştur. Türk din tarihinde Yer-Su'ların en önemli temsilcileri dağlardır. Türklerde “dağ kültü”, Gök Tanrı inancıyla ilgilidir.Eski Türklerin dualarında dağlar canlı birer ruh ve her şeyi duyan bir varlık olarak tanınırlar. Esasen Eski Türkler dağları, belki de göğe yakınlığı sebebiyle kutsal ve Tanrı makamı bilmişler ve Gök Tanrı'ya kurbanlarını hep orada sunmuşlardır. Bu nedendir ki Orta Asya da dağların adları mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan gibi anlamları ifade etmektedir. Orta Asya'dan gelen Türklerin bu inanış ve uygulamaların yansımalarını, günümüzde de görmek mümkündür. Bu inanış ve uygulamalarından olan Dağ Kültü ve İnanışı bugün Türklerin yaşadığı çeşitli coğrafyalarda yansımaları devam ettirmektedir. Türkler, kutsal dağ inanışını göç ettikleri diğer ülkelere ve bu arada Anadolu'ya da taşımışlar ve hattâ bu inanışlar bugün Müslüman Türklerin arasında hala yaşamaya devam etmektedir. Ayrıca Anadolu'da ziyaret yerlerinin dağ yamaçlarında çevresinde olması da bu inanışın devamı niteliğindedir Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, dağlar sahip olduğu özelliklerinden dolayı sadece Eski Türk toplumlarında değil, tüm dünya toplumlarının mitolojilerinde önemli ve kutsal kabul edilmiştir.

KAYNAKLAR

- Bayat, F. (2005). Mitolojiye Giriş, Karam Yayınları, Çorum.
- Bayat, F. (2006). “Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı” Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Bayat, F. (2007a). Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi). C. 1., Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul.
- Bayat, F.(2004). Türk Şaman Metinleri (Efsaneler ve Memoratlar), Piramit Yayıncılık, Ankara.
- Bayat, F.(2006).“ Türk Mitolojisinde Dağ Kültü” Folklor/Edebiyat, C.12, ss.47-59.
- Bayat, F.(2007). Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dışı-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji). C. 2., Ötüken Neşriyat A.Ş. İstanbul.
- Beydili, C. (2005). Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, Yurt Kitap Yayınları, Ankara.
- Birdoğan, N.(1988).“Anadolu Aleviliğinde Kadın Bacılar, Bacıyan-ı Rum. Folklor”, Halkbilim Dergisi. Cilt IV. 36, ss.9-12.
- Can, Ş. Klasik Yunan Mitolojisi, İnkılâp Yayınevi, İstanbul.
- Cemiloğlu, M. (2002). Bursa'da Dağ Köylerinde Türkmen Kültürü, Uludağ Üniversitesi Yayını, Bursa.
- Dilek, İ. (1998), “Altay Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N.U. Ulagaşev: Dağ İyesi Motifi” Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 5, ss.340-344.
- Eliade, M. (1992). İmgeler Simgeler (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınevi, Ankara.
- Eliade, M. (2001). Mitlerin Özellikleri, (Çev. Sema Rifat), Om Yayınları, İstanbul.

- Eliade, M. (2002). Babil Simyası ve Kozmogonisi, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Eliade, M. (2003). Dinler Tarihine Giriş, (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Eliade, M.(1994). Ebedi Dönüş Mitosu (Çev. Ümit Akuğ, İmge Yayınları, Ankara.
- Eliade, M.(1999). Şamanizm, (Çev. İsmet Birkan), İmge Yayınları, Ankara.
- Ergin, M. (1995). Orhun Abideleri. Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Ergun, M. (1996). “Dağlarla İlgili Altay-Türk Efsaneleri” Milli Folklor, C.4, ss. 66-71.
- Ergun, P. (2003).”Dede Korkut Hikâyeleri’nde Dağ Kültü”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten. C. II, 75-88.
- Ergun, P. (2004). Türk Kültüründe Ağaç Kültü, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Eröz, M. (1980). “Türk Boylarında ‘Kansız Kurban Geleneği, Türk Kültürü”,Türk Kültürü, S.211-214, ss.17-22.
- Esin, E. (2001). Türk Kozmolojisine Giriş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Esin, E. (2006). Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Hançerlioğlu, O. (1993). Dünya İnançları Sözlüğü 2.b, İstanbul.
- Haşr suresi, 21. âyet 73 II
- Hooke, S. H. (2002). Ortadoğu Mitolojisi (Çev. Alâeddin Şenel), İmge Yayınları, Ankara.
- İnan, A. (1998). Makaleler ve İncelemeler, C.II, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- İnan, A. (2000). Tarihte ve Bugün Şamanizm, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- İnan, A. (2006). Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İnan, A.(1998). Makaleler ve İncelemeler, C.I, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1980). Eski Türk Dini. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (2005). Türk Milli Kültürü. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kalafat, Y. (2005). Doğu Anadolu Eski Türk İnançlarının İzleri, Babil Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, E. (2003). Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü, Anahtar Yayın Kitabevi, İstanbul.
- Kramer, S. N. (2001). Sümer Mitolojisi, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Marriot, A.& Rachlin, C.K.(1994). Kızılderili Mitolojisi (Çev. Ünsal Özünlü), İmge Yayınları, İstanbul.
- Ögel, B. (1998). Türk Mitolojisi, C.I, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Ögel, B.(1993). Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)C.I., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Ögel, B.(1995). Türk Mitolojisi, C.II, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Roux, J. P. (1999). Altay Türklerinde Ölüm, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Roux, J. P. (2000). Atalar Kültü Türkler ve Moğollar (Çev. G. Yılmaz, Antik Dünyada ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü (Haz. L. Yılmaz), Ankara.
- Roux, J. P. (2001). Orta Asya Tarih ve Uygarlık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Roux, J. P. (2002). Türklerin ve Moğolların Eski Dini (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Sakaoğlu, S. & Duymaz, A. (2003). İslamiyet Öncesi Türk Destanları, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Sönmez, S.(2008). Türklerde Dağ Kültü İnancı Ve Altay, Tiva Ve Şor Destanlarında Dağ, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.
- Tanyu, H. (1973). Dağlarla İlgili İnançlar, Dinler Tarihi Araştırmaları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

- Tecemen, A. (1995). “Bulgar Türklerinin ve Diğer Türklerin Yılbaşı Adetlerinde Ateş” Milli Folklor, 4(25), Bahar. ss.8-11.
- Tümer, G. & Küçük, A. (1997). Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara.
- Türkçe Sözlük (1998). C.II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uraz, Murat. (1992). Türk Mitolojisi, Mitologya Yayınları, İstanbul.
- Yalgın, A. R. (1949). “Türklerde Halk İnanmaları ve Tabiat: Su, Ağaç, Dağ ve Taş” Türk Folklor Araştırmaları, 1(4), ss.58-60.
- Yavuzer, H. (1997). “Şamanizm’de Evren ve Dünya Tasvirleri” Milli Folklor, 5(35), Güz 1997, ss.50-55.
- Yörükan, Y. Z. (2005). Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm Şamanizm’in Diğer Dinler ve Aleviler Üzerindeki Etkileri, Yol Yayınları, Ankara.